

M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.) – *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, t. 1 i 2, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa, 1255 s.

Na początku bieżącego roku do rąk czytelników trafiło dwutomowe opracowanie poświęcone stuleciu rozwoju polskiej wsi pod bardzo wymownym tytułem „Ciągłość i zmiana”. Publikacja ta to efekt trwającego od 2015 r. interdyscyplinarnego projektu naukowego realizowanego w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN w Warszawie. Stanowi wielowymiarowy opis procesów, prawidłowości rozwojowych i ich efektów w zmieniającej się roli wsi w życiu gospodarczym, społecznym i kulturowym kraju w latach 1918–2018.

Gwarantem wielowymiarowości dyptyku jest grono autorskie, które reprezentuje nie tylko różne dziedziny naukowe (nauki społeczne i rolnicze), ale też odrębne zainteresowania badawcze dokumentowane wieloletnim dorobkiem uczestników projektu. Wśród autorów wymienić należy A. Rosnera, M. Halamską, M. Kłodzińskiego, M. Wieruszewską, J. Wilkina i J.S. Zegara. Są to niekwestionowane autorytety, przez wiele lat wytyczające kierunek poszukiwań badawczych. Grono autorskie obejmuje również naukowców młodszej generacji, spoglądających na współczesne problemy wsi równie wnikliwie, lecz z nieco innej perspektywy. Wśród nich znaleźli się między innymi M. Stanny, S. Kalinowski, S. Michalska, D. Zwęglińska-Gałęcka, Ł. Komorowski.

Opracowanie podzielone zostało na dwie części, przy czym rozważania zawarte w tomie pierwszym koncentrują się wokół czterech głównych zagadnień: struktury i warunków bytu ludności wiejskiej (I), społeczności wiejskich i ich instytucji (II), kultury wiejskiej i chłopskiej (III) oraz relacji wieś – polityka (IV). W tomie drugim uwagę skoncentrowano na przestrzeni wiejskiej (V), działalności rolniczej i pozarolniczej (VI), instytucjach gospodarczych i zmianach instytucjonalnych na wsi (VII) oraz na studium przypadku wsi, jako ilustracji ewolucji form wielofunkcyjności wsi (VIII). Całość publikacji osadzona jest w polskich realiach historycznych, które determinują większość zaszłości związanych ze wsią i rolnictwem w kraju. Wprowadzenie do rozważań stanowi opracowanie C. Leszczyńskiej poświęcone uwłaszczeniu z zaznaczeniem odmienności tych procesów w poszczególnych zaborach kraju. To ważne wprowadzenie w poruszane problemy, zwłaszcza z punktu widzenia czytelnika, który być może wcześniej nie zetknął się z tak kompleksowym zestawieniem informacji o procesach uwłaszczeniowych. Przyjmuje się, że uwłaszczenie pchnęło polską wieś na tory zmian cywilizacyjnych, co jest przedmiotem analizy A. Czarneckiego. W sposób syntetyczny prezentuje zależności społeczno-ekonomiczne zachodzące w procesach przestrzennej redystrybucji ludności (urbanizacji, suburbanizacji i kontrurbanizacji), ich złożoność i konsekwencje dla wsi i jej mieszkańców. Lektura tej części opracowania zdecydowanie pobudza do refleksji między innymi nad funkcjami społeczno-ekonomicznymi i kulturowymi tzw. trzeciej przestrzeni tj. pomiędzy miastem a wsią.

Odrębnego komentarza wymaga część książki poświęcona zmianom demograficznym polskiej wsi w minionym stuleciu. Tu wiedzą, doświadczeniem i wynikami badań dzielą się z czytelnikiem tak znamienici autorzy jak I. Frenkel, A. Rosner i M. Stanny. Przewodzą oni czytelnika przez zawiłości zmian granic państwa i ich konsekwencji dla

mieszkańców, opisują ruch naturalny ludności i czynniki go powodujące. Zwracają uwagę na uwarunkowania, które współcześnie można byłoby nazwać „infrastrukturalnymi”, zwłaszcza zaś kwestii polityki zdrowotnej i edukacyjnej państwa. Zauważają także rolę zmian w sferze mentalnościowej mieszkańców wsi. Starają się znaleźć uzasadnienie dla procesów migracji (zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej) ludności w całym minionym stuleciu, wskazując na czynniki ekonomiczne (wyjazdy za pracą), polityczne (repatriacje) czy społeczne (wyjazdy do miast itp.). Nie pomijają także kwestii zmian struktury wiekowej ludności (co ma określone konsekwencje ekonomiczne) oraz płci (co w pewnym stopniu determinuje strukturę wieku oraz płci prowadzących gospodarstwa). W istocie autorzy przeprowadzają w tym rozdziale wnikliwą analizę przejścia demograficznego jakie dokonało się na polskiej wsi w okresie stu lat. Niewątpliwym atutem rozdziału jest bogata dokumentacja faktograficzna. Konsekwencjami omawianych zmian są głębokie przemiany struktury społeczno-zawodowej ludności wiejskiej, o czym piszą w kolejnym rozdziale A. Rosner i M. Stanny. Zwracają uwagę na takie czynniki wpływające na rozwój społeczny jak: edukacja (zmiany w strukturze ludności według wykształcenia), kształtowanie się zasobów pracy i ich struktury, wyodrębnianie struktury działalności zatrudnienia, czy wreszcie ukształtowania się relacji ekonomicznych związanych z wydajnością pracy oraz relacji – wynikającej z podziału na ekonomiczne grupy wieku – między liczebnością osób w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym. Autorzy przypominają, że ludność wiejska w minionym stuleciu pokonała ogromną drogą „od powszechnego analfabetyzmu do powszechnej matury”. Edukacja przyniosła także zmiany obyczajowe, między innymi pogląd na aktywność zawodową i rolę kobiet, co częściowo możliwe było dzięki rozwojowi infrastruktury społecznej i edukacyjnej na wsi (tematyka zmian edukacyjnych kontynuowana jest w kolejnym rozdziale przez K. Czapiewskiego i K. Janca). Autorzy wskazują na dysproporcje rozwojowe w tym zakresie między wsią a miastem, upatrując w nich szczególnej bariery spowalniającej pożądane zmiany struktury społeczno-zawodowej na wsi. Konsekwencją w tym zakresie stała się dywersyfikacja struktury źródeł utrzymania na wsi. Odejście od działalności rolniczej, jako jedyne źródła utrzymania, do działalności pozarolniczej, w większości usługowej, zlokalizowanej w obrębie wsi z jednej strony przyniosła nowe źródła utrzymania jej mieszkańców, a z drugiej wywołała kwestie wielofunkcyjności wsi i minimalizowania jej rolniczego charakteru. Negatywne konsekwencje zmian struktury zawodowej oraz zróżnicowania źródeł dochodów na wsi analizuje w kolejnym rozdziale S. Kalinowski. Autor wskazuje na mniej lub bardziej celowe przemilczanie problemu biedy w różnych okresach przemian polskiej wsi. W sposób syntetyczny wskazuje na prawidłowości i osobliwości biedy wiejskiej w Polsce. Rozważania prowadzi w układzie zmian historycznych podkreślając wielowątkowość problemów. Omawia zarówno kwestie dochodów i ich źródeł, jak i możliwe do uzyskania, jako ekwiwalent wynagrodzenia, poziomy spożycia żywności. Wskazuje na wciąż obecne na polskiej wsi zagrożenia ubóstwem, a w konsekwencji wykluczeniem społecznym.

Rozważania nad strukturą społeczną ludności wiejskiej kontynuują M. Hałamska oraz D. Zwęglińska-Gałęcka. W rozdziale tym autorki prezentują mechanizmy profesjonalizacji wiejskiej struktury społecznej poczynwszy od wyodrębnienia się zawodu rolnika, przez dwuzawodowość ludności wiejskiej, do zmian okresu transformacji polskiej gospodarki i przemian współczesnych. Rozdział ten wymaga od czytelnika głębszej refleksji – z jednej strony bowiem autorki przedstawiają zmiany zachodzące na polskiej wsi koncentrując się na ich złożoności i uwarunkowaniach, a z drugiej odnoszą je do analogicznych procesów

zachodzących w Europie wskazując na liczne odmienności, jak i źródła wciąż istniejącego zapóźnienia, przez autorki dyplomatycznie określonego „przesunięciem w czasie” wobec Zachodu. To opracowanie zamyka pierwszą z ośmiu części dyptyku oferując czytelnikowi bogaty pakiet informacji oraz ugruntowaną wiedzę z zakresu stu lat kształtowania się polskiej wsi.

W części drugiej zaprezentowano procesy kształtowania się społeczności wiejskich oraz instytucji z nimi powiązanych. Rozważania rozpoczyna rozdział autorstwa M. Wieruszewskiej poświęcony zmianom społeczności wiejskiej. Autorka podkreśla istotne zresztą dla całego opracowania, kategorie trwania i kontynuacji oraz zmian i przekształceń. Analizę społeczności wiejskiej prowadzi akcentując znaczenie społeczności lokalnej, w której zachodzą procesy integracyjne – terytorialne i społeczne powodowane siłami o charakterze endogenicznym. Zwraca także uwagę na zagrożenie tej specyficznej społeczności wiejskiej kryzysami, m.in. podatnością na propagandę utrwalającą podziały społeczne (klasowe), na demoralizację wynikającą z bezprawia (grabieże okresu powojennego), narzucaniem zmian struktur administracyjnych i prawnych (reformy pegeerów itp.), a w konsekwencji załamaniem się podstawowych wartości i norm spajających społeczności lokalne. Zamykając rozważania autorka podkreśla, że współcześnie w społecznościach wiejskich zachodzą procesy dezintegracji, marginalizacji wymiaru wspólnotowego życia, solidaryzmu i lojalności wewnątrz środowisk lokalnych. W ten wątek rozważań wpisuje się rozdział poświęcony transformacji roli i sytuacji kobiet na wsi. Autorka, S. Michalska, wprowadza czytelnika w złożone uwarunkowania społeczno-obyczajowe i ekonomiczne, które przez lata determinowały losy kobiet wiejskich. Wskazuje na zmiany poziomu wykształcenia, aspiracji życiowych kobiet, a także na ich rosnącą świadomość roli, jaką mogą odegrać w środowiskach lokalnych, które reprezentują. W podsumowaniu stwierdza jednak, że w przypadku zmian stereotypów postrzegania płci na wsi, regulacje prawne wypracowane przez demokratyczne państwo wydają się nie mieć mocy sprawczej, a wieś kieruje się nadal rodzajem specyficznej kontroli społecznej deprecjonującej poza-tradycyjne role kobiet. Zasygnalizowany przez autorkę motyw skłonności do działań przedsiębiorczych wśród kobiet, w tym przejmowanie przez nie roli kierujących gospodarstwami rolnymi, kontynuowany jest w rozdziale przez K. Gorłacha i Z. Drąga. W sposób kompleksowy prezentują oni ewolucję postaw przedsiębiorczych od kierowania gospodarstwem rolnym po przekształcenie go w przedsiębiorstwo. Zawarty tu materiał stanowi dobry punkt wyjścia do rozważań nad tym jak zmieniali się polscy rolnicy i prowadzone przez nich gospodarstwa w okresie minionych stu lat, jak zmieniało się otoczenie rolnictwa, w którym gospodarowali, zwłaszcza zaś nad tym, jakim zmianom uległo postrzeganie pracy na wsi, zarówno własnej, jak i najemnej.

Trzy kolejne rozdziały tej części opracowania poświęcone są roli wiejskich instytucji działających w sferze duchowości i edukacji. W. Suchoń prezentuje niekwestionowany wpływ integracyjny parafii katolickich na życie mieszkańców wsi, w tym na ich religijność i postawy wobec otaczającego świata, a w konsekwencji na ich życie społeczne. J. Domalewski analizuje zmiany w zakresie edukacji i ewolucji postrzegania roli szkoły wiejskiej. Podkreśla złożoność roli, jaką do odegrania ma system edukacji w odniesieniu do społeczności wiejskich określając go moderatorem przemian polskiej wsi. Rodzajem uzupełnienia tej części rozważań jest temat przygotowany przez K. Budyka, poświęcony procesom usportowienia polskiej wsi. Na wyróżnienie w tej części monografii zasługuje rozdział poświęcony wiejskim organizacjom społecznym autorstwa R. Kamińskiego i A. Sitek. W spo-

sób rzetelny analizują oni rozwijające się formy aktywności mieszkańców wsi w okresie minionego stulecia z zaniepokojeniem wskazując na ograniczenie poczucia wspólnotowości mieszkańców wsi i zmniejszanie się ich zaangażowania na rzecz społeczności lokalnych. Podkreślają też zróżnicowanie organizacji pod względem formalno-organizacyjnym oraz z punktu widzenia realizowanych celów (od komercyjnych, po niedochodowe). Zwracają też uwagę na zależność wsparcia organizacji wiejskich od celów ideologicznych i koniunkturalnych. Konkludując autorzy stwierdzają, że organizacje społeczne współczesnych wsi wpisują się w istniejący układ instytucjonalny, a co najważniejsze – w sposób twórczy uzupełniają go i rozwijają, co stanowi pozytywny prognostyk dla rozwoju struktur społecznych na wsi w perspektywie nadchodzących lat.

Część monografii zatytułowana „Kultura wiejska, kultura chłopska” stanowi rodzaj dyskusji prowadzonej między autorami reprezentującymi różne punkty widzenia omawianych problemów. Autorami opracowań tej części są: I. Bukraba-Rylska, A. Mencwel, S. Obirek i M. Gelo-Kluczyńska. Wśród tekstów znalazła się też „perełka” tj. przedruk artykułu W. Myślińskiego z 2004 r. pt. „Kres kultury chłopskiej”. Nazwiska autorów zapowiadają ucztę intelektualną dla czytelnika i w zasadzie tak można określić lekturę tej części monografii. Można tu odnaleźć zarówno wątek sporu o rozróżnienie między kulturą chłopską a kulturą wiejską, troskę o jej przyszłość, czy też rozważania na temat jej związków z katolicyzmem. Interesującą puentą tych rozważań jest rozdział poświęcony amatorskiemu teatrowi ludowemu postrzeganemu jako miejsce przechowywania obrzędów i tradycji.

Tom pierwszy kończy część zatytułowana „Wieś i polityka”. Wybór tekstów stanowiących rozdziały jest dość subiektywny i może zaskoczyć. Umieszczono tu bowiem syntezę ruchów chłopskich w ostatnich 100 latach przygotowaną przez G. Forsyia przeciwstawiając ją niemal zjawisku o odrębnej etiologii tj. powstaniu Solidarności rolniczej (autorem rozdziału jest T. Kozłowski). Pewne uzasadnienie procesów formułowania się świadomości politycznej na polskiej wsi w kontekście zmienności dziejowych przedstawia F. Zaleski, a A.K. Piasecki oraz A. Ptak prezentują postawy społeczności wiejskich w procesie kreowania władz lokalnych. W całości jednak to zestawienie pozostawia niedosyt, a czytelnik o nieugruntowanej wiedzy z zakresu kształtowania się świadomości politycznej polskiej wsi może odczuć pewien niedosyt.

Tom drugi monografii rozpoczyna część poświęcona przestrzeni wiejskiej. Poruszone zostają tu zarówno przestrzenne struktury osadnictwa oraz jego swoista metamorfoza (rozdział przygotowany przez T. Figlusa), jak i rolę planowania przestrzennego obszarów wiejskich wraz z postulatywną konkluzją o konieczności uwzględniania ich specyfiki przy jednoczesnym minimalizowaniu różnic regionalnych i dysproporcji między miastem i wsią (J. Bański). Omówiono także przełomowe dla rozwoju wsi procesy rozbudowy infrastruktury technicznej (zaopatrzenie w wodę, prąd, telefon i Internet) zarysowując przy tym społeczne konsekwencje tych zmian (Ł. Komorowski, M. Stanny). Podkreślono szerokie znaczenie przyrody jako dobra produkcyjnego, publicznego oraz, co warto zaznaczyć, jako wartości społecznej (K. Bańkowska). Rozdział ten uzmysławia wielowymiarowość pojęcia „przestrzeń wiejska”, ale także podkreśla nierozzerwalną więź między życiem człowieka a przyrodą.

Część monografii zatytułowana „Ziemia, rolnictwo i działalność pozarolnicza” to *de facto* szeroki wykład ekonomii agrarnej, w którym udział biorą tacy autorzy jak J. Wilkin, J.S. Zegar, B. Jendrzewski, K. Heffner oraz V. Krupin. To jedna z bardziej obszernych części monografii, która mogłaby samodzielnie stanowić bazowy podręcznik dla osób studiują-

cych zagadnienia ekonomii rolnej i nie tylko. Zaprezentowano w niej zarówno ewolucję znaczenia ziemi rolniczej, jej funkcji oraz wykorzystania, ale też regulacje natury politycznej związane z funkcjonowaniem ziemi, jako warsztatu pracy rolnika. W rozważaniach zwrócono uwagę na usytuowanie rolnictwa w przestrzeni społeczno-ekonomicznej Polski podnosząc ważne z punktu widzenia przyszłości kwestie bezpieczeństwa żywnościowego, ale też i bezpieczeństwa samej żywności. Po raz kolejny nawiązano do źródeł dochodów ludności wiejskiej oraz zmian relacji wykorzystywanej siły roboczej najemnej i własnej. W rozdziale zaprezentowano również zmieniające się spojrzenie na gospodarkę leśną i jej znaczenie dla rozwoju kraju. Omówiono uwarunkowania prowadzenia działalności pozarolniczej, co stanowi rodzaj powtórzenia w stosunku do wcześniejszych części monografii. Zebrano też informacje o czynnikach, które zdeterminowały w minionym stuleciu rozwój handlu zagranicznego produktami żywnościowymi w Polsce.

Przedostatnią część monografii pt. „Instytucje gospodarcze i zmiany instytucjonalne” tworzy pięć rozdziałów poświęconych między innymi reformom rolnym Polski odrodzonej (tekst przygotowany przez M. Błąd), omówieniu instytucji wspierających przemianę wsi i rolnictwa w III RP (autorzy: M. Drygas i I. Nurzyńska), czy działalności banków spółdzielczych (A. Rosa). Znalazły się tu ponadto teksty opisujące genezę i rozwój ubezpieczenia społecznego rolników (W. Koczur) oraz ewolucji systemu doradztwa i wsparcia badawczego rolnictwa (J. Jasiński). Czytając trudno nie oprzeć się wrażeniu, że tematy omówiono dość wybiórczo i pobieżnie.

Monografię zamyka tekst autorstwa M. Kłodzińskiego, odmienny od poprzednich, stanowiący studium przypadku jednej wsi – Przybyszew. Znamienity autor i badacz z właściwym sobie dystansem prezentuje i analizuje zachodzące zmiany osadzając je w danym kontekście historyczno-politycznym i społecznym. Trudno ocenić, czy rozdział ten został umieszczony na końcu celowo czy też nie, ale zdecydowanie stanowi klamrę spinającą stuletnią historię polskiej wsi w latach 1918–2018. Warto zapoznać się z nim zarówno w kontekście omawianej całości monografii, jak i wyodrębnionej jej części.

Dzieło liczy 1255 stron, co z jednej strony może przerażać, zwłaszcza mniej wytrawnego czytelnika, z drugiej – dla konesera – stanowić gwarancję rzetelnej wiedzy, refleksji i głębszych przemyśleń. Każdego z czytelników lektura wzbogaci w wiedzę o bardzo określonych uwarunkowaniach ekonomiczno-społecznych, a często również politycznych, które przyczyniły się do obecnego kształtu polskiej wsi i rolnictwa. Z tego punktu widzenia dyptyk „Ciągłość i zmiana” warto polecić zarówno naukowcom, zwłaszcza młodszego pokolenia, jak i studentom, praktykom działającym w polskim agrobiznesie, dziennikarzom piszącym o problemach rolnictwa, ale także decydentom. Dla wszystkich lektura zarówno całości jak i wybranych rozdziałów stanowić będzie źródło wiedzy i inspiracji.

Warto również wspomnieć, że ponad 20 lat temu, w 1998 r., ukazało się dzieło zbliżonych rozmiarów, które podobnie wnikliwie analizowało zagadnienia związane z rolnictwem i jego otoczeniem. Była to „Encyklopedia agrobiznesu” pod redakcją A. Wosia, na której wychowały się całe pokolenia ekonomistów rolnych. Warto życzyć autorom dyptyku „Ciągłość i zmiana”, aby ich opracowanie pełniło podobną rolę przez najbliższe 20 lat i więcej.

Magdalena Kozera-Kowalska

Wydział Ekonomiczno-Społeczny, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu